

WALDEMAR KOWALSKI* – KIELCE

**TESTAMENT JANA ALEKSANDRA DĄBSKIEGO,
DWORZANINA BISKUPA KRAKOWSKIEGO
W BODZENTYNIE (1639)**

**THE LAST WILL OF JAN ALEKSANDER DĄBSKI,
COURTIER TO THE BISHOP OF KRAKÓW
IN BODZENTYN (1639)**

Abstract

The article presents a last will and testament that the otherwise unknown nobleman, Jan Aleksander Dąbski, dictated in 1639 in Bodzentyn, the town of the bishops of Kraków in Lesser Poland. The wills of the nobility became widespread much later than those of the burgesses and the clergy in the Kingdom of Poland. They appeared in greater numbers as late as the 1630s. The testator came from the relatively indigent nobility of the Duchy of Siewierz, owned by the bishops of Kraków. The source suggests that he was a servant at the bishop's castle in Bodzentyn. This will and testament is one of the very few accounts that shed light on the relations at the court of the Bishop of Kraków in early modern times.

This source deserves attention, however, primarily because of its elaborate introduction outlining the author's religious views. They go well beyond mere catechetical rudiments of the faith. The testator emphasizes the fear of the Divine Majesty, but also God's mercy as an answer to the frailty of human nature. He calls on the Saviour to come surrounded by angels and conquer his enemies. He firmly believes that salvation can only be obtained through total devotion to the Cross, through the intercession of Mary and the Guardian Angel. At least some of these truths of faith were similarly formulated in sermons preached at the nearby Benedictine monastery of the Holy Cross in the 15th century.

---

* Waldemar Kowalski – prof. dr hab. historii, Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

e-mail: waldemar.kowalski@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-1692-338X>

It is, therefore, likely that this is the aforementioned medieval inspiration of religious attitudes formed by sermons or through confession in Bodzentyn in the 17th century.

Keywords: Kraków; bishop's court; last will and testament; early modern Lesser Poland; religious education; preaching; prayer

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

Artykuł przedstawia testament, który nieznaną skądinąd szlachcic, Jan Aleksander Dąbski, podyktował w 1639 roku w Bodzentynie – małopolskim mieście biskupów krakowskich. Testamenty szlacheckie upowszechniły się znacznie później niż mieszczańskie i ludzi Kościoła. Pojawiają się w większej liczbie dopiero od lat 30. XVII wieku. Testator pochodził z relatywnie niezamożnej szlachty księstwa siewierskiego, będącego własnością biskupów krakowskich. Źródło sugeruje, że był sługą w biskupim zamku w Bodzentynie. Testament ten jest jednym z bardzo nielicznych przekazów przybliżających relacje na dworze biskupa krakowskiego w czasach wczesnonowoczesnych.

Źródło to zasługuje na uwagę przede wszystkim jednak ze względu na rozbudowany wstęp określający poglądy religijne autora. Znacznie wykraczają one poza katechizmowe rudymenty. Testator akcentuje grozę Majestatu Boskiego, ale jednocześnie też miłosierdzie Boga jako odpowiedź na ułomność ludzkiej natury. Wzywa Zbawiciela, aby przybył w otoczeniu aniołów i zwyciężył nieprzyjaciół. Głęboko wierzy, że zbawienia dostąpić można jedynie przez całkowite poświęcenie Krzyżowi, za wstawiennictwem Maryi oraz Anioła Stróża. Przynajmniej niektóre z tych prawd wiary w podobny sposób formułowane były w kazaniach głoszonych w pobliskim klasztorze benedyktyńskim Świętego Krzyża w XV stuleciu. Jest więc prawdopodobna taka właśnie średniowieczna inspiracja postaw religijnych formowanych kazaniem lub w czasie spowiedzi w Bodzentynie w XVII wieku.

Słowa kluczowe: Kraków; dwór biskupi; testament; wczesnonowoczesna Małopolska; edukacja religijna; kaznodziejstwo; modlitwa

*****

Testamenty staropolskie to przekazy, po które chętnie sięgają badacze. Rezultatem tego jest znaczna liczba opartych nań opracowań oraz edycji źródłowych. Dotyczy to m.in. testamentów szlacheckich, do których zalicza się prezentowany tu akt ostatniej woli¹. Trudno przecenić bogactwo informacji zawarte w tych

¹ Szczegółową informację bibliograficzną dotyczących szlacheckich aktów ostatniej woli przedstawili: M. Lubczyński, *Szesnastowieczne testamenty szlachty krakowskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 63 (2015) nr 4, s. 611-622 oraz P. Klint, *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681-1700*, wyd. tenże, Wrocław 2015, s. 11. Dotychczasowe edycje takich źródeł omówił A. Klonder, *Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej z XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 67 (2017) nr 4, s. 451-453. Zwalnia to od szerszego referowania stanu badań w tym miejscu.

relacjach. Spisywanie testamentów przez szlachtę ma relatywnie późną metrykę, gdy porównać ją z praktyką testowania znaną z ksiąg miejskich oraz akt oficjałów diecezjalnych. Wzrost popularności testamentu wśród szlachty miał miejsce nie wcześniej niż w 30. latach XVII wieku, co wynikało z ograniczonej przydatności tego instrumentu prawnego w Koronie wobec obowiązującego prawa ziemskiego².

Jako że głównym celem sporządzania testamentu była dyspozycja ruchomości, źródła takie wykorzystywane bywają przede wszystkim dla studiów nad sprawami majątkowymi oraz kulturą materialną epoki³. Akty ostatniej woli wielokrotnie uwzględniane były także w badaniach nad mentalnością społeczeństwa staropolskiego⁴. Dla poznania postaw religijnych niewątpliwie wartościowe są arengi informujące o miejscu testatora w jego/jej środowisku wyznaniowym oraz indywidualnym odniesieniu do rzeczy ostatecznych człowieka i świata. Żywe zainteresowanie badaczy rywalizacją wyznań w krajach Europy zachodniej skłania do obserwacji treści otwierających deklaracje ostatniej woli⁵. Gruntowne studia nad arengami testamentowymi są jednak nieczęste w polskiej historiografii⁶. Kwerenda w wydawnictwach przedstawiających akty ostatniej woli spisane w Małopolsce przed 1660 rokiem przez ludzi wszystkich stanów dowodzi, że autorzy testamentów włączający doń treści religijne byli w zdecydowanej mniejszości. Nadto wyjątkowo tylko deklarowane w tych źródłach prawdy wiary czy formuły

² Zob. m.in. *Testamenty szlachty krakowskiej XVII-XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650-1799*, oprac. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 1997, s. VII; Lubczyński, *Szesnastowieczne testamenty*, s. 618-619. Gruntowny zarys tych zagadnień przedstawił J. Pielas, *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013, s. 19-38.

³ Do wniosku tego prowadzi m.in. lektura opracowania B. Popiołek (*Woli mojej ostatni testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009), a z nowszych publikacji artykuł Klondera (*Świat materii w testamentach*, s. 449-488).

⁴ A vista wskazać można tu z ważniejszych opracowań: T. Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001; Popiołek, *Woli mojej ostatni testament ten...*; J. Łosowski, *Dokumentacja w życiu chłopów w okresie staropolskim. Studium z dziejów kultury*, Lublin 2013, s. 257-286. Na ograniczenia badawcze wynikające z włączania testamentów do warsztatu historyka zwróciła uwagę H. Manikowska, *W poszukiwaniu źródła „totalnego”*. *Najważniejsze kierunki badań nad testamentami ludności miejskiej w XIII-XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68 (2020) nr 1, s. 25-27.

⁵ Ważniejsze takie starsze opracowania wymienia W. Kowalski, *Eschatologiczne poglądy mieszkańców Krakowa doby reformacji*, „Nasza Przyszłość”, 109 (2008) s. 11-12. Do pytania o korzyści płynące z takich studiów nawiązał także B. Lowe, *A Short Reformation? A Case for Recalculating the Chronology of Religious Change in Sixteenth-Century England*, „Anglican and Episcopal History”, 82 (2013) s. 411-415. Nadto S. Neubauer, „*unnd Gott für mein Seel zu bitten*” – *Religiöse Formeln*, w: *Testamente Bamberger Frauen des 16. und 17. Jahrhunderts*, Bamberg 2018, s. 51-65.

⁶ Kowalski, *Eschatologiczne poglądy*, s. 5-35; A. Marciniak-Sikora, „*Codzienna w całym świecie praktyka, nieuchromny wyrok Boski, iż kto się rodzi umierać musi...*” *Kilka uwag o arengach w staropolskich testamentach szlachty krakowskiej i sandomierskiej*, w: *Widzenie Polikarpa. Średniowieczne rozmowy człowieka ze śmiercią*, red. A. Dąbrowka, P. Stępień, Warszawa 2014, s. 269-285. Zagadnienia teologiczne, dewocyjne przedstawiane w arengach dokumentów gruntownie przeanalizowała A. Adamska, *Treści religijne w arengach polskich dokumentów średniowiecznych*, „Studia Źródłoznawcze”, 88 (2020) s. 1-33. Mimo iż dokumenty i testamenty zaświadczały o postawach względem wiary i Kościoła, brak jest bezpośrednich analogii między tymi źródłami.

eschatologiczne wykraczają poza schematyczne wzmianki o oddaniu ciała ziemi a duszy Bogu⁷. Dochodzenie na tej podstawie do uogólnień uwzględnic musi więc praktykę wyrażania indywidualnych szczerych przekonań utartymi schematami⁸. Tym bardziej jednak wszelkie takie teksty wychodzące poza nagminnie powielane stwierdzenia zasługują na uwagę i wszechstronną analizę. Nieliczne są bowiem znane obecnie indywidualne modlitewne odpowiedzi na łaskę Boga i nauczanie Kościoła zapisane na progu nowożytności⁹.

Publikowane tu źródło należy właśnie do takich ponadprzeciętnie instrukcyjnych zapisów świadomości religijnej świeckich. Jeśli nawet nie jest unikatem z czasu i miejsca, w którym powstało, to jest małopolskiej prowincji pierwszych dekad XVII wieku, to z pewnością otwierająca testament arena jest przekazem na tyle wybitnym, że zasługuje na włączenie do dalszych studiów nad staropolską mentalnością. Jest to obrachunek sumienia młodego zapewne jeszcze szlachcica pozostającego na służbie ordynariusza krakowskiego Jakuba Zadzika w jego zamku w Bodzentynie, mieście w prepozyturze kieleckiej i powiecie sandomierskim. Testator przywołuje w dokumencie biskupa jako swego „miłościwego pana”; za

⁷ Podstawą takiego sądu są m.in. następujące wydawnictwa: J. Sygański, *Z życia domowego szlachty sandomierskiej w epoce dynastii Wazów*, Lwów 1910, s. 96-104; *Testamenty szlachty krakowskiej*, s. 3-12; *Testamenty mieszczan wojnickich 1599-1809*, oprac. P. Dymmel, Wojnicz 1997, s. 15-87; *Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*, oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa 2005, s. 22-122; „*Kościółowi mojemu jako ukochanej oblubienicy mojej*”. *Wybór testamentów duchownych małopolskich z XVII wieku*, [wyd.] E.E. Wróbel, Kraków 2010, s. 17-24; *Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII-XVIII wieku*, oprac. E. Danowska, Kraków 2011, s. 3-38; „*Wszyscy śmiertelni jesteśmy i dlatego rozrządzamy majątności swoje*”. *Wybór testamentów z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI-XVIII wiek)*, oprac. K. Justyniarska-Chojak, Kielce 2014, s. 29-88; *Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, oprac. i wyd. J. Łosowski, Lublin 2015, s. 15-79.

⁸ Bezpodstawne byłoby bowiem założenie, że w każdym takim przypadku mamy do czynienia z wpisem dodanym przez kancelaryjnego skrybę bez zgody czy prośby testatora o taką arenę. Nawiązuje do tego m.in. Neubauer, „*und Gott für mein Seel zu bitten*”, s. 63-64. Do podobnych wniosków doszła S. Kaleta-Wojtasik, *Formelles und Persönliches in deutschsprachigen Testamenten der Krakauer Bürger aus dem 15.–16. Jahrhundert*, w: *Kanzlei und Sprachkultur. Beiträge der 8. Tagung des Arbeitskreises Historische Kanzleisprachenforschung, Dresden 3. bis 5. September 2015*, hrsg. R. Hünecke und S. Aehnelt, Wien 2016, s. 49-62. Według J. Łosowskiego „formuły składające się na ich [tj. testamentów – W.K.] szatę słowną były dostosowywane do indywidualnych sytuacji, w jakich znaleźli się testatorzy” (*Testamenty chłopów*, s. XXIX). Wątpliwości formułowane w związku z wykorzystywaniem źródeł masowych, jakimi są testamenty, w badaniach nad mentalnością i religijnością przypominała Manikowska (*W poszukiwaniu źródła „totalnego”*, s. 24-27).

⁹ Wybitnym tego świadectwem jest przykładowo ogłoszony przez K. Górskiego, *Modlitewny zabytek językowy z 1566 roku*, w: *Kultura i literatura dawnej Polski. Studia*, Warszawa 1968, s. 141-147. Indywidualną pobożność jako problem badawczy oraz jej znaczenie dla ówczesnego Kościoła omówiła ostatnio M. Hanusiewicz-Lavallee, *Dawne i nowe. Tożsamość wyznaniowa katolików świeckich w potrydenckiej Rzeczypospolitej*, w: *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 103-144. Celowo pomijam w tym miejscu inskrypcje nagrobne, których treści również budzą wątpliwości co do autentyczności uczuć wyrażanych utartymi frazami.

służbą na biskupim dworze przemawia też siewierskie pochodzenie Dąbskiego oraz fakt, iż jednostki archiwalne należące do tego samego zespołu co jego ostatnia wola dotyczą osób związanych z krakowskimi ordynariuszami i kapitułą katedralną¹⁰. Pozostaje to w zgodzie z obserwacją Mariusza Lubczyńskiego, iż testamenty spisywała chętniej szlachta drobna niż średnia, żyjąca w mieście lub na wielkopańskim dworze¹¹.

Nasza wiedza o zamkach biskupów krakowskich, ich administracji oraz o mieszkającej tam służbie jest więcej niż skromna – ze względu na brak źródeł przybliżających te zagadnienia, jak przede wszystkim rachunki dworu¹². Bodzentyn był jedną z kilkunastu takich siedzib, zamków i dworów obronnych – przeważnie o średniowiecznej genezie¹³. Zamek w Bodzentynie wzniesiony został w okresie pontyfikatu Floriana z Mokrska (1367-1380), a więc niedługo po powstaniu miasta w latach 1348-1355¹⁴. Obiekt ten pełnił funkcje rezydencjonalne oraz administracyjne, jako że miasto było ośrodkiem klucza dóbr biskupich. Obok stołecznych siedzib w Krakowie i Warszawie, Bodzentyn był jednym z najchętniej odwiedzanych przez biskupów miast w ich dobrach stołowych¹⁵. Około 1639 roku, w którym to roku Dąbski podyktował publikowany tu testament, zamek w Bodzentynie nie stracił jeszcze zapewne na znaczeniu względem Kielc, gdzie pałac biskupi wznoszono

¹⁰ A. Perzanowska, *akta personalne osób różnych. Adamski – Golian. Inwentarz archiwalny*, Kraków 2006, s. 103 [mps w Archiwum i Bibliotece Krakowskiej Kapituły Katedralnej].

¹¹ Lubczyński, *Szesnastowieczne testamenty*, s. 618.

¹² Z nielicznych takich opracowań wspomnieć należy artykuł P.J. Starzyka, *Dworzanie i współpracownicy biskupów krakowskich w epoce saskiej*, w: *Bodzentyn. Z przeszłości miasta*, red. K. Bracha, W. Guca, Kielce 2011, s. 55-116. Funkcji społecznych siedzib biskupów krakowskich możemy domyślać się przez analogię z organizacją personelu rezydencji innych hierarchów; zob. przede wszystkim M. Słomski, *Urzędnicy i personel zamku arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu (XIV w. – 1531 r.)*, Warszawa 2017; por. W. Czaplński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976.

¹³ Chronologię ich powstawania przybliżają: S. Kołodziejski, *Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, w: *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej Kielce 20 IX 1997*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 17-22 i B.S. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, red. J. Urban, t. 1. Kraków 1998, s. 444-461.

¹⁴ M. Brykowska, *Zamek/palac biskupów krakowskich w Bodzentynie. Przemiany zespołu i architektury w okresie XIV-XVIII wieku*, w: *Siedziby biskupów krakowskich*, s. 41-42; F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 25-27.

¹⁵ O. Zagórowski, *Lipowiec zamek biskupi i dom poprawy dla księży*, „*Nasza Przeszłość*”, 12 (1960) s. 188-189; J. Muszyńska, *Sandomierskie dobra biskupstwa krakowskiego od połowy XV do połowy XVII wieku. Zmiany osadnicze*, w: *Siedziby biskupów krakowskich*, s. 26; J. Kuczyński, *Rezydencja biskupów krakowskich w Bodzentynie*, w: *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII-XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce 1998, s. 26-28; *Testament biskupa krakowskiego Franciszka Krasińskiego z 1573 r.*, wyd. J. Muszyńska, w: *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce-Gdańsk 2001, s. 271; M. Sobala, *Dwór Klecki: rezydencja biskupów krakowskich w Kielcach w świetle nieznanego inwentarza z 1635 roku*, „*Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach*”, 25 (2010) s. 37-39, 45.

w latach 1637-1644¹⁶. Zamkowi *familiars*, towarzysze starosty zarządzającego lokalnym kluczem dóbr, zaangażowani byli w ich administrację, a w razie potrzeby dołączali do świty biskupa. Owi *familiars* czy też *castrensens* wywodzili się najczęściej ze średniej i drobnej szlachty¹⁷ – do tego grona najpewniej zaliczał się Dąbski.

Arenga testamentu akcentuje nicość człowieka w obliczu boskiego planu względem ludzkiej doczesności i losów tego świata; relatywnie szeroko wskazuje na biblijną zapowiedź: „W pocie więc oblicza twego będziesz musiał zdobywać pożywienie, póki nie wrócisz do ziemi, z której zostałeś wzięty; bo prochem jesteś i w proch się obrócisz!” (Rdz 3.19, powtórzone w Koh 3.20, 12.7; Syr 17.32)¹⁸. Słowa przywołujące grozę Majestatu Boskiego wyróżniają publikowane tu źródło spośród innych testamentów epoki¹⁹. Słowa te wraz z wyrażoną następnie wiarą w boskie miłosierdzie jako odpowiedź na ułomność ludzkiej natury mogły być inspirowane np. lekturą dzieł św. Jana od Krzyża²⁰. Wołanie do Zbawiciela, aby przybył w otoczeniu aniołów i zwyciężył nieprzyjaciół, uznać należy za inspirowane Objawieniem Janowym. Towarzyszy mu głębokie przekonanie, iż zbawienia dostąpić można jedynie przez całkowite poświęcenie Krzyżowi, za wstawiennictwem Maryi oraz Anioła Stróża. Rozpamiętywanie Ofiary krzyżowej, także podczas wspólnotowego nabożeństwa, przybierało formę lektury czy też śpiewów tekstów różnej proveniencji. Na przełomie średniowiecza i nowożytności wybór w tym względzie był bogaty²¹. Jako dowód znajomości, także wśród świeckich, utworów pasyjnych *a vista* wskazać można przydrożny obelisk w podradomskim Mniszku (1604). Wyznaczał on miejsce lokalnych praktyk paraliturgicznych. Na kolumnie tej widnieją, obok Ga 6.14, fragmenty pierwszej i dziewiątej zwrotki słynnego

¹⁶ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, t. 1, Warszawa 1980, s. 196; Sobala, *Dwór Klecki*, s. 47.

¹⁷ Tak ich przynależność społeczną skłonny jest definiować Słomski, *Urzednicy i personel*, s. 185-188. Zob. też Z. Górczak, *Unowocześnienie metod gospodarowania w dobrach stołowych biskupstwa krakowskiego w późnym średniowieczu*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences”, 27 (2023) nr 2, s. 15.

¹⁸ Teologiczne objaśnienie tej zapowiedzi Księgi Rodzaju przedstawił D. Adamczyk, *Skutki grzechu pierwszych rodziców w świetle Rdz 3, 7-24*, „Colloquia Theologica Ottoniana”, (2011) nr 1, s. 19-50.

¹⁹ Do wniosku takiego prowadzą obserwacje M. Mikuły, *Obraz Boga w testamentach szlacheckich doby nowożytnej*, w: *Religijność – wymiar publiczny i prywatny*, red. P.F. Nowakowski, W. Szymborski, Kraków 2007, s. 230-231.

²⁰ Por. Z. Kaźmierczak, *Elementy irracjonalne w Jana od Krzyża obrazie Boga*, „Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych”, 20 (2008) s. 35-45; D. Sochacki, *Nowolaciński przekład dzieł św. Jana od Krzyża w kontekście europejskiej latinitas doby renesansu i baroku*, „Itinera Spiritualia”, 12 (2019) s. 59-80.

²¹ W zagadnienia te stale najlepiej wprowadza praca zbiorowa *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H.D. Wojtyńska, J.J. Kopeć, Lublin 1981. Nadto *Kazania pasyjne*, wyd. i oprac. J.S. Gruchała, K. Panuś, Kraków 2014.

hymnu Venantiusa Fortunata *Vexilla regis prodeunt*, zaś obok tych inskrypcji licznie naniesione są graffita z imionami m.in. miejscowych chłopów i rektora szkoły²².

W nauczaniu kaznodziejskim późnego średniowiecza nie unikano tak trudnych do wyłożenia ludowi tematów jak „zagadnienia świętości poczęcia i świętości wieczystego dziewictwa, wolności od grzechu i doskonałości Marii”²³. Maryja ukazywana była jako gwiazda oświeclająca drogę do Zbawienia, zaś rozważając Jej pośrednictwo, objaśniano macierzyństwo i czystość. Nie ulega wątpliwości, że rozważania takie podejmowane były przez kolejne pokolenia kaznodziejów²⁴. Żywą lokalną pobożność Maryjną o udokumentowanym średniowiecznym podglebiu odnotowano w 1597 roku w nieodległej od Bodzentyna Świętomarzy²⁵.

Nauka o aniołach stróżach rozwijana była na ziemiach polskich w późnym średniowieczu²⁶. Nie zaskakuje więc jej obecność w głoszonych naówczas kazaniach. Autorem tekstów o tej tematyce był m.in. benedyktyn Mikołaj Włoski, który w klasztorze Świętego Krzyża na Łyścu pojawił się przed 1427 rokiem. W swych mowach szeroko dowodził, dlaczego anioł towarzyszy człowiekowi. Zwracał przy tym uwagę, że choć Bóg dokonuje cudów przez aniołów, to nie mogą one równać się z cudowną interwencją Maryi. W rozważaniach tych nawiązywał do idei niepokalanego poczęcia²⁷. Popularyzacji wiary w taką nadprzyrodzoną pomoc służyć miały Bractwa Aniołów Stróżów zaprowadzone w latach 20. XVII wieku na Jasnej Górze i krakowskiej Skalce²⁸. Polecenie duszy Bogu należy natomiast

---

²² W. Kowalski, „Do zmartwychwstania swego za pewnym wodzem Kristusem ...”. *Staropolskie inskrypcje północno-zachodniej Małopolski*, Kielce 2004, s. 88-89. Nadto G. Trościński, *Pieśń o Krzyżu i jej nieznanym późnośredniowiecznym przekaz. Z zagadnień polskojęzycznego zasobu literackich pozdrowień Krzyża*, „Pamiętnik Literacki”, 106 (2015) z. 1, s. 23-44. Tam szersza literatura przedmiotu.

²³ K. Bracha, *Maria Mediatrix – Maria Adiutrix. Pobożność Maryjna w nauczaniu kaznodziejskim w Polsce późnego średniowiecza. Sermones dominicales et festuales z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia*, Warszawa 2023, s. 175.

²⁴ Stwierdzamy to na podstawie: *Kazania Maryjne*, wyd. i oprac. R. Mazurkiewicz, K. Panuś, Kraków 2014.

²⁵ W. Kowalski, *Prepozytura kielecka w XVI stuleciu. Wierni i ich duszpasterze*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 223.

²⁶ K. Bracha, *Spectabilitas – opactwnosc. Oczy Pana w nauczaniu kaznodziejskim w Polsce późnego średniowiecza*, w: *Staropolski ogląd świata. Sarmacki sensualizm*, red. F. Wolański, Toruń 2017, s. 19-20.

²⁷ J. Dziadek, *Angelologia Mikołaja Włoskiego – kaznodziei łysogórskiego z połowy XV wieku*, w: *Debaty Świętokrzyskie*, t. 2, red. K. Bracha, M. Marczevska, S. Cygan, Kielce 2016, s. 81-104. Pogłębione rozważania tych zagadnień oraz obszernie omówienie literatury zamieściła autorka w swej rozprawie doktorskiej *Nauczanie kaznodziejskie w świetle „Sermones festuales cum nonnullis miraculis” z tzw. rękopisu Mikołaja Włoskiego (I poł. XV w.)*, Kielce 2019, s. 194-216 i passim. Pani dr Justynie Dziadek dziękuję za udostępnienie kopii tej pracy.

²⁸ E. Krynicki, *Bractwo Aniołów Stróżów na Skalce*, „Studia Claromontana”, 17 (1997) s. 417-423.

do odwiecznej tradycji Kościoła, dobrze poświadczonej na ziemiach polskich tekstami liturgicznymi²⁹.

Deklaracja wyznaniowa otwierająca publikowane tu źródło jest świadectwem nauk kierowanych do świeckich diecezji krakowskiej istotnie wykraczających poza katechizmowe rudymenty³⁰. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, w jaki sposób ukształtowana została tak niezachwiana wiara. Nie można wykluczyć prywatnej lektury czy indywidualnego kierownictwa duchowego³¹. Najbardziej oczywistym założeniem wydaje się jednak wykład Słowa Bożego głoszony w parafialnej świątyni. Dekret powizytacyjny pióra właściciela osady, bp. Jakuba Zadzika, z 30 marca 1637 roku informuje, że w kościele tym istniała osobna prebenda kaznodziejska, a nadto obowiązek głoszenia kazań złączony był z opieką nad lokalnymi bractwami: Literackim i Męki Pańskiej³². Problemem nie do jednoznacznego rozstrzygnięcia jest, w jakim stopniu wyznanie wiary w arendze było inspirowane wyżej sygnalizowanymi lokalnymi średniowiecznymi tradycjami czy kolekcjami kazań. W 1610 roku lustrację lokalnej parafialnej biblioteki zamknięto uwagą, że choć wiele jest starych ksiąg pisanych dawnym pismem, to nie ma z nich pożytku³³. Nie jest wykluczone jednak, że w kolejnych dekadach znaleźli się duchowni zdecydowani podjąć wysiłek takiej lektury.

W literaturze heraldycznej wymieniani są Dąbscy (Dąmbscy³⁴) różnych herbów. Na właściwy ślad naprowadza Adam Boniecki, gdy wspomina Dąbskich herbu Sternberg z Dąbia na Siewierzu³⁵. Taka przynależność terytorialna rodu znajduje potwierdzenie w nowszych ustaleniach badawczych. W pierwszej połowie XVI stulecia potomkowie rodu Stamberk herbu własnego używali przemiennie nazwisk Dąbski i Gołąski. Jak na warunki w nierozległym księstwie siewierskim byli relatywnie zamożni. Jednak w kolejnym stuleciu była to już uboga szlachta³⁶. Tłumaczy to powody, dla których Walerian Nekanda Trepka pisze o nieznanym z imienia

²⁹ Świadczą o tym m.in. liczne agendy XV-XVI wieku, które przeanalizował A. Labudda, *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania rytuału piotrkowskiego (1631)*, Piastów 2014, passim.

³⁰ O egzekwowaniu ich znajomości pisał ostatnio W. Kowalski, *Trydenckie wyzwania a duszpasterstwo w kieleckiej parafii kolegiackiej drugiej połowy XVI wieku*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. P. Łozowski, R. Poniak, Białystok 2022, s. 621-622.

³¹ Zob. A. Bruździński, *Penitencjały i sumy kazuistyczne w moralnym nauczaniu Kościoła w Polsce do połowy XVI wieku*, w: *Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej. Dziedzictwo średniowiecza i wyzwania XV-XVI wieku*, red. W. Walecki, Warszawa 2017, s. 202-251.

³² Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Akta wizytacji kapitulnych, sygn. AV Cap 43, k. 396v. Zob. też J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 29; Kowalski, *Prepozytura kielecka*, s. 235.

³³ Kowalski, *Prepozytura kielecka*, s. 214-215, 235.

³⁴ Obie wersje nazwiska są, zdaje się, równie częste w XVI-XVII wieku. Obie też pojawiają się w publikowanym dokumencie.

³⁵ A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 4, Warszawa 1902, s. 182.

³⁶ Podstawy ich materialnego bytu szerzej przedstawił Z. Noga, *Szlachta siewierska w XVI wieku*, „Roczniki Naukowo-Dydaktyczne WSP w Krakowie. Prace Historyczne”, 20 (1999) z. 203, s. 50-51.

przedstawicielu tego rodu „zagrodniczy synek”. Przed 1623 rokiem służył on u bliżej nieznanego kanonika krakowskiego, zdobył podstawy wiedzy prawniczej, i występował jako pełnomocnik procesowy w sądzie krakowskiego ordynariusza³⁷. Choć zbyt pochopne byłoby identyfikowanie go z Janem Aleksandrem, wzmianka Treпки jest warta wspomnienia choćby tylko jako zapewne niejednostkowa ilustracja kariery szlachty siewierskiej w otoczeniu biskupów krakowskich.

Jego „towarzysz i powinny” Stanisław Tymiński mógł być spokrewniony z Walentym, pisarzem klucza siewierskiego u schyłku XVI wieku³⁸. Niewykluczone, że źródło wzmiankuje jednego z Tymińskich herbu Nałęcz, którzy posiadali dobra w powiecie radomskim i sandomierskim oraz na Lubelszczyźnie, i wspomagali świętokrzyski klasztor; nie wszystkich z nich znamy dziś niestety z imienia³⁹. Bliżej nieznanymi pozostają także rodzice Jana Aleksandra, Jakub i matka nieznanego imienia, Stanisław Kaniecki, marszałek dworu biskupa, cyrulik Chrystian oraz Stanisław Płatek, zapewne służący testatora.

Podstawą wydania jest oryginał (nie są znane jakiegokolwiek kopie tego dokumentu). Jest to papierowa karta o wymiarach 200 x 308 mm ze znakiem wodnym (tarcza z nieczytelnym godłem)⁴⁰. Tekst w języku polskim naniesiony został na stronie *recto* i górnej połowie strony *verso* staranną, prostą kancelareską, typową dla epoki⁴¹. Pod tekstem, powyżej poziomego załamania powstałego podczas złożenia karty na pół, widnieje podpis wykonany literami o większym module, pochyłym duktem: Jan Alexander Dąbski. Niżej dodano tą samą ręką: testament Dąbskiego.

Edycja tekstu przygotowana została zgodnie z zaleceniami stosownej instrukcji wydawniczej⁴². Ingerencja wydawcy sprowadza się do wyodrębnienia akapitów, modernizacji interpunkcji oraz rozwiązania nielicznych abrewiacji, czego nie zaznaczano. Utrzymano natomiast konwencjonalny skrót JMci to jest Jego/Jej Mości (Miłości).

Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, Akta personalne, sygn. APers. 94

k. recto

W imię Trojce przenaświętszy, Ojca, Syna i Ducha świętego stań się.

Ja Jan Dąbski, widząc ostatni kres żywota swego, a wiedząc o tym, iż człowiek, który poszedł z ziemie, znowu się w tę ziemie obrócić i rozsypać musi, sprawy zaś

³⁷ W. Nekanda Treпка, *Liber generationis plebeanorum („Liber Chamorum”)*, wyd. W. Dworzaczek, J. Bartyś, Z. Kuchowicz, red. W. Dworzaczek, t. 1, Wrocław 1963, nr 324.

³⁸ Noga, *Szlachta siewierska*, s. 55, 64.

³⁹ Zob. M. Lubczyński, *Szlachta podlęsysogórska od końca XVI do początku XVIII wieku*, w: *Debaty Świętokrzyskie*, s. 168-171.

⁴⁰ Perzanowska, *Akta personalne*.

⁴¹ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI-XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992, s. 104-116. Odnotować wypada brak w tekście wysokiego s (Ń), które pojawia się tylko w podpisie.

⁴² *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953, <http://mikmach.hg.pl/zrodla2/lepszy.html> (dostęp: 5.05.2022).

jego z duszą spojone na wieki trwać będą. Przeto ja, nędznik, do ciebie Boże mój, któryś mię na wyobrażenie swoje stworzył, odkupił i poświęcił, wzdycham i przed straszliwym Majestatem twoim upadam, pomni na ułomność natury ludzki, a nie pamiętaj z miłosierdzia twego świętego występków moich, bom proch i perzyna. Daj mi na tym ostatnim stopniu, póki mi śmierć oczu nie zawrze, abym nie wątpił o zbawieniu grzesznej dusze swej. Pospiesz Zbawicielu świata z aniołami świętymi twemi, a odpędziwszy nieprzyjaciół, pokaż nade mną miłosierdzie twoje święte, a przymi ducha mego, którego przez przyczynę najbłogosławięszy Matki twojej Panny Czysty Mariej i wszystkich świętych, z aniołem stróżem moim, męce twoje przenaświętsze oddawam.

A iżem w wierze świętej katolicki zrodzony, wychowany, i do tego czasu z łaski Bożej statecznie trwał, przeto i w niej umierając ciało moje nędzne ziemi, jeżeli mię Pan Bóg z tego świata wziąć raczy, a duszę grzeszną w ręce twoje przenaświętsze, o Boże mój w Trójce jedyny, oddawam.

Rzeczy zaś moich inwentarz i dyspozycją ich takową czynię. Naprzód ferezja⁴³ falendyszowa⁴⁴ jasna, zielona, grzbietami podszyta, z kołnierzem. Kurta adamaszkowa karmazynowa⁴⁵, dołuman⁴⁶ falendyszowy nowy zielony, nasuwien⁴⁷ karmazynowy wiśniowy, drugi stary z slamami⁴⁸. Kurta rasiana⁴⁹ wiśniowa. Szabla we srebro oprawna kozacka i kilof⁵⁰, także ze srebrem, pozłocisty. Pałaszki⁵¹ do konia, koń. Para pistoletów, kolbaka⁵² z falendyszowem mitukiem⁵³. Koszul pięć jednego płótna, także spodnich chust pięciuro. Prześcieradł dwie, poduszeczek parę, na które jest poszewczek cztery. Grzebieniarz⁵⁴ aksamitny, czerwony, z dwiema

⁴³ Ferezja – męskie okrycie wierzchnie z szerokimi, dekoracyjnymi rękawami, stojącym niskim kołnierzem, zapięciem na szereg pętlic, zwykle luźne lub lekko dopasowane, szyte z sukna lub innych tkanin wełnianych i jedwabnych, podbijane futrem lub jedwabną podszewką; I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średnio-wiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999, s. 80.

⁴⁴ Falendysz – gęste sukno średniego gatunku, produkowane w Anglii, Holandii i Włoszech, importowane do Polski od XIV wieku; tamże, s. 76.

⁴⁵ Karmazyn – kolor nasyconej czerwieni dojrzałej maliny, ulubiona barwa szlachty; tamże, s. 127.

⁴⁶ Dołuman lub dołoman – kaftan noszony na inne okrycie. Najczęściej sięgał do kolan, miał wąskie rękawy, zapinany był na guzy, często szamerowany; tamże, s. 67.

⁴⁷ Nasuwien – wierzchni ubiór męski, niekiedy skórzany; tamże, s. 193.

⁴⁸ To jest futrem wyprawionym ze skór z brzuchów lub boków różnych zwierząt; tamże, s. 282.

⁴⁹ To jest z harasu, lekkiego materiału wełnianego; S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 5, Lwów 1859, s. 28.

⁵⁰ Kilof czyli młotek bojowy, w formie wydłużonego kolca osadzonego na krótkim drzewcu; K. Wilczewska, *Kilof*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 10, Wrocław 1976, s. 326.

⁵¹ Pałasz, broń sieczna, rodzaj prostej szabli; K. Wilczewska, *Pałasz*, w: *Słownik polszczyzny*, t. 23, Warszawa 1995, s. 49.

⁵² Kolbaka lub kulbaka – siodło kryte skórą; M. Karplukówna, *Kulbaki*, w: *Słownik polszczyzny*, t. 11, Wrocław 1978, s. 544.

⁵³ Mituk – krótki czaprak na konia; Linde, *Słownik*, t. 3, 1857, s. 429.

⁵⁴ Grzebieniarz – pudełko lub futerał do przechowywania grzebieni; F. Pełowski, *Grzebieniarz*, w: *Słownik polszczyzny*, t. 8, Wrocław 1974, s. 192.

grzebieniami, jeden słoniowy⁵⁵, a drugi łosi⁵⁶, czarny, z zwierciadlkiem na ośm grani, posrzebrzanym, zamykającym się. Kilim turski⁵⁷, opończa⁵⁸ biała stara. Czapek trzy, dwie szkarłatnych, karmazynowych, jedna sobolem opuszona, druga lisem, a trzecia falendyszowa, zielona, podróżna. Zarękawie falendyszowe brnatne, futrem podszyte na zimę. Ładownica tabinowa⁵⁹ stara. Rękawic dwoje, jedno szkarłatne, podszyte barankami, a drugie letnie. Chustek z jedwabiem czarnych pięć, a z rzezanym⁶⁰ szyciem cztery. Drugich podlejszych nie rachuję.

Długów, co bym komu miał być winien, nie mam. Tylko Chrystianowi cyrylikowi złotych trzy i groszy ośm⁶¹; za potrzeby, których mi dodawał w pierwszej chorobie mojej i to, co teraz na poratowanie zdrowia mego potrzeb wyda, ja – jeśli mię do pierwszego zdrowia Pan Bóg przyprowadzić raczy – nagrodzić obiecuję. A jeśliby mię z tego świata powołał, tedy Jmość Pan Ociec, a dobrodziej mój, nagrodzi jemu. A co nad rzeczy wzwyz opisane zostaje, to

k. verso

wszytko w dyspozycyją Panu Stanisławowi Tymińskiemu, towarzyszewi i powinnemu memu⁶² daję. Prosząc go, wespołek z JMcią Panem Stanisławem Kanieckim, marszałkiem dworu JMci księdza biskupa krakowskiego, mego miłościwego pana, których tego testamentu, albo tej ostatni woli mojej egzekutorami czynię, aby oni te rzeczy Panu Ojcu i dobrodziejowi memu JMci Panu Jakubowi Dąbskiemu spełna według inwentarza wzwyz opisanego oddali, odprawiwszy pogrzeb według obrzędu świętego katolickiego.

Przy tym proszę, jeślim kiedykolwiek kogo z towarzystwa mego jakimkolwiek sposobem obraził, żeby mi to dla miłosierdzia Bożego odpuścili. Proszę też JMci Pana Ojca i JMci Pani Matki, rodziców i dobrodziejów moich, żeby za duszę moję przez kapłany i ubogie Pana Boga prosili. Zachowuję sobie jednak salve meliorandi, minuendi, augendi et cassandi tego testamentu, albo ostatni wolej mojej. Na co dla lepszej wiary ręką się własną podpisuję.

Działo się w Bożęcinie, dnia dwudziestego wtórego kwietnia roku 1639, przy bytności slachetnego Pana Stanisława Tymińskiego i uczciwego Stanisława Płatka.
Jan Aleksander Dąbski

⁵⁵ To jest z kości słoniowej; Linde, *Słownik*, t. 5, s. 323.

⁵⁶ To jest z poroża łosia; H. Jarodzka, *Łosi*, w: *Słownik polszczyzny*, t. 12, Wrocław 1979, s. 572.

⁵⁷ Materiał używany do obić tureckiego pochodzenia; Linde, *Słownik*, t. 2, 1855, s. 356; t. 5, s. 743.

⁵⁸ Opończa – okrycie ochronne otwarte z przodu i luźne; Turnau, *Słownik*, s. 201.

⁵⁹ To jest z tkaniny z grubej, wysokogatunkowej przędzy jedwabnej; barwionej, niekiedy wzorzyste, broszowanej zwykle metalowym wątkiem. Tabin importowano z Włoch; Turnau, *Słownik*, s. 293.

⁶⁰ Tu ozdobnym; M. Nobis, *Rzezany*, w: *Słownik polszczyzny*, t. 37, Warszawa 2016, s. 464-465.

⁶¹ Złoty polski (floreń) liczył 30 gr; Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981, s. 114.

⁶² To jest podległemu albo krewnemu lub powinowatemu; A. Linda, *Powinny*, w: *Słownik polszczyzny*, t. 29, Warszawa 2001, s. 184-186.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej
Akta personalne, sygn. A Pers. 94.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
Akta wizytacji kapitulnych, sygn. AV Cap 43.

Opracowania i wydawnictwa źródłowe

- Adamczyk Dariusz, *Skutki grzechu pierwszych rodziców w świetle Rdz 3,7-24*, „Colloquia Theologica Ottoniana”, (2011) nr 1, s. 19-50.
- Adamska Anna, *Treści religijne w arengach polskich dokumentów średniowiecznych*, „Studia Źródłoznawcze”, 88 (2020) s. 1-33.
- Boniecki Adam, *Herbarz polski*, t. 4, Warszawa 1902.
- Bracha Krzysztof, *Maria Mediatrix – Maria Adiutrix. Pobożność Maryjna w nauczaniu kaznodziejskim w Polsce późnego średniowiecza. Sermones dominicales et festuales z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia*, Warszawa 2023.
- Bracha Krzysztof, *Spectabilitas – opactwność. Oczy Pana w nauczaniu kaznodziejskim w Polsce późnego średniowiecza*, w: *Staropolski ogląd świata. Sarmacki sensualizm*, red. F. Wolański, Toruń 2017, s. 11-22.
- Bruździński Andrzej, *Penitencjały i sumy kazuistyczne w moralnym nauczaniu Kościoła w Polsce do połowy XVI wieku*, w: *Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej. Dziedzictwo średniowiecza i wyzwania XV-XVI wieku*, red. W. Walecki, Warszawa 2017, s. 202-251.
- Brykowska Maria, *Zamek/pałac biskupów krakowskich w Bodzentynie. Przemiany zespołu i architektury w okresie XIV-XVIII wieku*, w: *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej: Kielce 20 IX 1997*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 41-54.
- Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*, oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa 2005.
- Czapliński Władysław, Długosz Józef, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976.
- Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII-XVIII wieku*, oprac. E. Danowska, Kraków 2011.
- Dziadek Justyna, *Angelologia Mikołaja Włoskiego – kaznodziei łysogórskiego z połowy XV wieku*, w: *Debaty Świętokrzyskie*, t. 2, red. K. Bracha, M. Marczevska, S. Cygan, Kielce 2016, s. 81-104.
- Dziadek Justyna, *Nauczanie kaznodziejskie w świetle „Sermones festuales cum nonnullis miraculis” z tzw. rękopisu Mikołaja Włoskiego (I poł. XV w.)*, Kielce 2019 [mps rozprawy doktorskiej w posiadaniu autorki].
- Górczak Zbyszko, *Unowocześnienie metod gospodarowania w dobrach stołowych biskupstwa krakowskiego w późnym średniowieczu*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences”, 27 (2023) nr 2, s. 5-21.
- Górski Konrad, *Modlitewny zabytek językowy z 1566 roku*, w: *Kultura i literatura dawnej Polski. Studia*, Warszawa 1968, s. 141-147.

- Hanusiewicz-Lavallee Mirosława, *Dawne i nowe. Tożsamość wyznaniowa katolików świeckich w potrydenckiej Rzeczypospolitej*, w: *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 103-144.
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953, <http://mikmach.hg.pl/zrodla2/lepszy.html> (dostęp: 5.05.2022).
- Jarodzka Helena, *Łosi*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 12, Wrocław 1979, s. 572.
- Kaleta-Wojtasik Sławomira, *Formelles und Persönliches in deutschsprachigen Testamenten der Krakauer Bürger aus dem 15.–16. Jahrhundert*, w: *Kanzlei und Sprachkultur. Beiträge der 8. Tagung des Arbeitskreises Historische Kanzleisprachenforschung, Dresden 3. bis 5. September 2015*, hrsg. R. Hünecke und S. Aehnelt, Wien 2016, s. 49-62.
- Karplukówna Maria, *Kulbaki*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 11, Wrocław 1978, s. 544.
- Kazania Maryjne*, wyd. i oprac. R. Mazurkiewicz, K. Panuś, Kraków 2014.
- Kazania pasyjne*, wyd. i oprac. J.S. Gruchała, K. Panuś, Kraków 2014.
- Kaźmierczak Zbigniew, *Elementy irracjonalne w Jana od Krzyża obrazie Boga*, „Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych”, 20 (2008) s. 35-45.
- Kiryk Feliks, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994.
- Klonder Andrzej, *Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej z XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 67 (2019) nr 4, s. 449-488.
- Kołodziejski Stanisław, *Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, w: *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej: Kielce 20 IX 1997*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 17-22.
- „*Kościółowi mojemu jako ukochanej oblubienicy mojej*”. *Wybór testamentów duchownych małopolskich z XVII wieku*, [wyd.] E.E. Wróbel, Kraków 2010.
- Kowalski Waldemar, „*Do zamartwywania swego za pewnym wodzem Kristusem ...*”. *Staropolskie inskrypcje północno-zachodniej Małopolski*, Kielce 2004.
- Kowalski Waldemar, *Eschatologiczne poglądy mieszkańców Krakowa doby reformacji*, „*Nasza Przyszłość*”, 109 (2008) s. 5-35.
- Kowalski Waldemar, *Prepozytura kielecka w XVI stuleciu. Wierni i ich duszpasterze*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*”, 115 (2021) s. 197-251.
- Kowalski Waldemar, *Trydenckie wyzwania a duszpasterstwo w kieleckiej parafii kolegiackiej drugiej połowy XVI wieku*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. P. Łozowski, R. Poniat, Białystok 2022, s. 616-626.
- Krynicki Edmund, *Bractwo Aniołów Stróżów na Skalce*, „*Studia Claromontana*”, 17 (1997) s. 417-442.
- Kuczyński Janusz, *Rezydencja biskupów krakowskich w Bodzentynie*, w: *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII-XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce 1998, s. 25-38.
- Kumor Bolesław Stanisław, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, red. J. Urban, t. 1. Kraków 1998.
- Labudda Alfons, *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania rytuału piotrkowskiego (1631)*, Piastów 2014.
- Linda Alina, *Powinny*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 29, Warszawa 2001, s. 184-186.

- Linde Samuel Bogusław, *Słownik języka polskiego*, t. 2, Lwów 1855; t. 3, Lwów 1857; t. 5, Lwów 1859.
- Lowe Ben, *A Short Reformation? A Case for Recalculating the Chronology of Religious Change in Sixteenth-Century England*, „Anglican and Episcopal History”, 82 (2013) s. 409-447.
- Lubczyński Mariusz, *Szesnastowieczne testamenty szlachty krakowskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 63 (2015) nr 4, s. 611-622.
- Lubczyński Mariusz, *Szlachta podlęśogórska od końca XVI do początku XVIII wieku*, w: *Debaty Świętokrzyskie*, t. 2, red. K. Bracha, M. Marczevska, S. Cygan, Kielce 2016, s. 157-191.
- Łosowski Janusz, *Dokumentacja w życiu chłopów w okresie staropolskim. Studium z dziejów kultury*, Lublin 2013.
- Manikowska Halina, *W poszukiwaniu źródła „totalnego”. Najważniejsze kierunki badań nad testamentami ludności miejskiej w XIII-XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68 (2020) nr 1, s. 19-35.
- Marciniak-Sikora Anna, „Codzienna w całym świecie praktyka, nieuchronny wyrok Boski, iż kto się rodzi umierać musi...” Kilka uwag o arengach w staropolskich testamentach szlachty krakowskiej i sandomierskiej, w: *Widzenie Polikarpa. Średniowieczne rozmowy człowieka ze śmiercią*, red. A. Dąbrówka, P. Stępień, Warszawa 2014, s. 269-285.
- Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H.D. Wojtyśka, J.J. Kopeć, Lublin 1981.
- Mikuła Maciej, *Obraz Boga w testamentach szlacheckich doby nowożytnej*, w: *Religijność – wymiar publiczny i prywatny*, red. P.F. Nowakowski, W. Szyborski, Kraków 2007, s. 223-244.
- Miłobędzki Adam, *Architektura polska XVII wieku*, t. 1, Warszawa 1980.
- Muszyńska Jadwiga, *Sandomierskie dobra biskupstwa krakowskiego od połowy XV do połowy XVII wieku. Zmiany osadnicze*, w: *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej: Kielce 20 IX 1997*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 25-39.
- Nekanda Trepka Walerian, *Liber generationis plebeanorum („Liber Chamorum”)*, wyd. W. Dworzaczek, J. Bartyś, Z. Kuchowicz, red. W. Dworzaczek, t. 1, Wrocław 1963.
- Neubauer Susanne, „*unnd Gott für mein Seel zu bitten*” *Religiöse Formeln*, w: *Testamente Bamberger Frauen des 16. und 17. Jahrhunderts*, Bamberg 2018, s. 51-65.
- Nobis Małgorzata, *Rzezany*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 37, Warszawa 2016, s. 464-465.
- Noga Zdzisław, *Szlachta siewierska w XVI wieku*, „Roczniki Naukowo-Dydaktyczne WSP w Krakowie. Prace Historyczne”, 20 (1999) z. 203, s. 45-67.
- Perzanowska Agnieszka, *Akta personalne osób różnych. Adamski – Golian. Inwentarz archiwalny*, Kraków 2006 [mps w Archiwum i Bibliotece Krakowskiej Kapituły Katedralnej].
- Pielas Jacek, *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013.
- Peplowski Franciszek, *Grzebieniarz*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 8, Wrocław 1974, s. 192.
- Popiołek Bożena, *Woli mojej ostatni testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009.
- Słomski Michał, *Urzednicy i personel zamku arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu (XIV w. – 1531 r.)*, Warszawa 2017.
- Słowiński Jan, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI-XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992.

- Sobala Michał, *Dwór Klecki: rezydencja biskupów krakowskich w Kielcach w świetle nieznanego inwentarza z 1635 roku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 25 (2010) s. 27-70.
- Sochacki Damian, *Nowolaciński przekład dzieł św. Jana od Krzyża w kontekście europejskiej latinitas doby renesansu i baroku*, „Itinera Spiritualia”, 12 (2019) s. 59-80.
- Starzyk Piotr Jakub, *Dworzanie i współpracownicy biskupów krakowskich w epoce saskiej*, w: *Bodzentyn. Z przeszłości miasta*, red. K. Bracha, W. Guca, Kielce 2011, s. 55-116.
- Sygański Jan, *Z życia domowego szlachty sandeckiej w epoce dynastii Wazów*, Lwów 1910.
- Testament biskupa krakowskiego Franciszka Krasińskiego z 1573 r.*, wyd. J. Muszyńska, w: *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce-Gdańsk 2001, s. 269-282.
- Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, oprac. i wyd. J. Łosowski, Lublin 2015.
- Testamenty mieszczańskie wojnickich 1599-1809*, oprac. P. Dymmel, Wojnicz 1997.
- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681-1700*, wyd. P. Klint, Wrocław 2015.
- Testamenty szlachty krakowskiej XVII-XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650-1799*, oprac. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 1997.
- Trościński Grzegorz, *Pieśń o Krzyżu i jej nieznaną późnośredniowieczny przekaz. Z zagadnień polskojęzycznego zasobu literackich pozdrowień Krzyża*, „Pamiętnik Literacki”, 106 (2015) z. 1, s. 23-44.
- Turnau Irena, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.
- Wilczewska Krystyna, *Kilof*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 10, Wrocław 1976, s. 326.
- Wilczewska Krystyna, *Palasz*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 23, Warszawa 1995, s. 49.
- Wiślicz Tomasz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001.
- Wiśniewski Jan, *Dekanat opatowski*, Radom 1907.
- „*Wszyscy śmiertelni jesteśmy i dlatego rozrzadzamy majątności swoje*”. *Wybór testamentów z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI-XVIII wiek)*, oprac. K. Justyniarska-Chojak, Kielce 2014.
- Zagórowski Olgierd, *Lipowiec, zamek biskupi i dom poprawy dla księży*, „Nasza Przeszłość”, 12 (1960) s. 173-220.
- Żabiński Zbigniew, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981.